

81003
A 39

ТЫРАУ

АКЫН-ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ
К ИТАПХАНАСЫ

ҚАЗАҚСТАН

7-кітап

АЛАМАН

АТЫРАУ
АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ
КІТАПХАНАСЫ

ЖАЗЫНА

Жетінші кітап

АЛАМАН

• Арыс • баспасы
Алматы
2002

ББК 83.3 каз
А 39

Редакция алқасы:

Н.Әжіғалиев (бас редактор), Ғ.Әнес (жауапты шығарушы), Е.Дошаев, Т.Жаңабаев, Қ.Жүсіп, Б.Иманғалиев, Б.Қорқытов, Р.Мұрсалиева, З.Серікқалиев, Ж.Төлегенов, Ә.Төлеуішев

А 39 Аламан (*Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер*). – Алматы: “Арыс” баспасы, 2002. – 234 бет.
ISBN 9965-607-00-1

Кітаптың бірінші бөлімінде профессор Халел Досмұхамедұлы ел аузынан жинап, құрастырған “Аламан” жинағы (Ташкент, 1926) толықтай басылып отыр. Ал екінші бөлімде әмбебап ғалымның өлке тарихы мен сөз өнеріне қатысты төл туындылары топтастырылды.

Жинақтың алғысөзін жазып, құрастырған Ғари-фолла Әнес.

А $\frac{4702250000}{446(05)-02}$

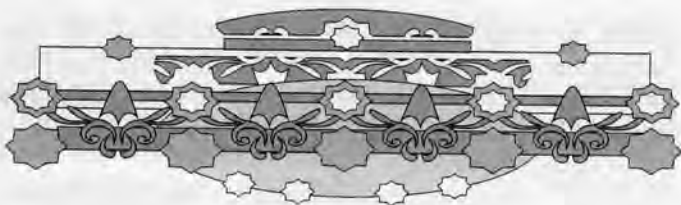
439621

ББК 83.3 каз

ISBN 9965-607-00-1

© “Арыс”, 2002

АЛҒЫСӨЗ

Күні кешеге шейін ой-санамызға, сөз орамымызға ұлттық әдебиет саңлақтарын, мәдени тұрмысымызда дара танылған Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Мұхтар, Ғабит пен Сәбит сынды тұлғаларды “алыптар тобы” деп атау сіңісті болып, аммасын рухани игіліктеріміздің “іргетасын қалаушы” ретінде бағалап келгеніміз белгілі. Ал, шын мәнінде, олардың да шәкірт буын екендігін, нақ осы лекке жол көрсетіп, жән нұсқаған үркер жұлдыздай ұстаздар шоғыры – “алыптардың да алыбы” өздерінің замани өтемін, өскін ұрпақ алдындағы тарихи миссиясын тік көтеріп, айнымас аңсар, адыра қалған армандарымен, үзілген үміт, асыл сенімдерімен бақиға ұзап, Мәңгілік көкжиегіне сіңіп кеткенін соңғы он жылдың беделінде біліп, тәуелсіздік тұғырынан танып жатырмыз. Иә, қансоқталы қос ғасыр тоғысында бодандық бұғауында бұйыққан бейқам халқын өркениет өріне жетелеген алғашқы қазақ зиялыларының көңіл марқайтар, көзге ерек-дүр шалынар қасиеті – жан-жақты әрі терең білімдарлығы, ел бағына сый “сегіз қырлы, бір сырлылығы”. Саяси күрескер, қоғам һәм мемлекет қайраткері, өрелі

сөзден от өрген қаламгер, өрі зерттеуші ғалым, өрі киелі өнер иесі және де белгілі бір кәсіпті жетік меңгерген маман, соны саланың бастауында тұрған ізашар-ұстаз қалтында мойындалған сондай алып тұлғалардың бірі де бірегейі — Халел Досмұхамедұлы...

Ол 1883 жылғы сәуір айында қазіргі Атырау облысының Қызылқоға ауданындағы Сорқуыс мекенінде (Тайсойған) дүниеге келіп, 1938 жылдың 26 шілдесі күні Ресейдің Воронеж қаласында үй-ішімен айдауда жүрген шағында НКВД-ның тұтқынына алынады. Одан Мәскеуге, кейін Алматы түрмесіне жеткізіліп, 1939 жылы 24 сәуірде “әскери трибуналдың үкімімен” ату жазасына кесіледі де, 19 тамызда “түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болады”.

Небәрі 55-56 жылдай дәурен сүрген Халекеңнің гұмырбаяндық деректерін, ат жалын тартып мінгеннен алашына қамқор азамат, байтағына қорған қайраткер ретінде қалыптасқанға дейінгі өмір жолын, жасампаздық қам-қарекетін шартты түрде мынадай төрт кезеңге бөле қарастырған жөн сияқты:

- 1) тұлғалану жылдары (1916 жылғы дүрбелеңге дейін);
- 2) азаттық алып, тәуелсіз мемлекет құру мұраты үшін күрескен жылдары (1916-20);
- 3) ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметпен айналысқан жылдары (1921-28);
- 4) саяси қуғын-сүргінге ұшырап, айдауда, абақтыда азап шеккен жылдары (1929-39).

Қамшы сабындай қысқа гұмырды кезең-кезеңге жіктей көрсетіп отырған себебіміз, біріншіден — жаратылыстану ғылымына, қазақ әдебиеті мен тарихына, тіл дамыту,

ұлттық терминологияны қалыптастыру және фольклорлық шығармаларды жинақтап, зерттеу, т.б. мәселелеріне қатысты мол мұрасы санап бүккен он саусақтан аспайтын аз ғана жыл — үшінші кезеңде ғана қағазға хатталып, тасқа басылғандығын аңғарту болса, екіншіден — қолынан қарымды қаламы еріксіз тартып алынып, білегіне жазықсыз кісен-бұғау салынбағанда ұлттық дүниетанымымыздың көкжиегін кеңейтіп, мәдени болмысымыздың өресін биіктетер тағы қаншама құнды еңбек, қаделі кітап дүниеге келер еді-ау деген орны толмас өкінішімізді сездіру ғана.

Мемлекет, қоғам қайраткері әрі энциклопедиялық білімі бар ғалым Халекеңнің еліміздегі жаратылыстану ғылымын дамытып, төл терминологияны қалыптастыру, ұлттық баспасөз бен кітап басу кәсібін өркендету ісінің көшбасында тұрған тұлға екендігі талай айтылып та, жазылып та жүр. Әсіресе, оның 3 бөлімнен тұратын “Жануарлар” сияқты уақыт сұранысына орай түзілген оқулықтары Орта Азия кеңістігіндегі тұңғыш оқу құралы болды және сол кездегі түркі тектес халықтардың оқығандарына жолбасшы болып, үлгілік нұсқаға айналды. Арнаулы маман, кәсіби дәрігер ретінде ол тек медицина мен гигиена, биология мен жалпы табиғаттану тақырыбына қалам тартып қана қойған жоқ, сондай-ақ қазақ әдебиеті мен тарихына қатысты да ғылыми-танымдық мәні мол мұра қалдырды. Өзі дәрігер бола тұра халықтың рухани-мәдени мұраларына дегдарлықпен мән беріп, кәсіби талғампаздықпен таңдап, талғау, зерделілікпен жіктеп, жүйелеу қасиеті Халелдің бойына емшек сүтімен дарып, өскен орта тағылымымен сіңісті болғаны сөзсіз. Өйткені,

Халекеңнің түп атасы беріш руына ғана емес, бүкіл Байұлы бірлестігіне төбе би атанып, төрелік айтқан, Сырым батырға бата берген Алдар абыз болса, төл атасы – Исатай-Махамбет батырлардың тілеулесі Байнақ би... Көз ашқаннан көргені Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз Жарылгасұлы, Ығылман Шөрекұлы сынды таңдайынан бал тамызып, лебізінен інжу өрген арқалы ақын-жыраулар болса, құлағына құйып, көкірегіне жисғаны телегей теңіздей тұңғыш, басынан тұнар бұлақтай мөлдір халықтық ауыз әдебиеті-тұғын. “Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің” демекші, аузы дуалы аталардың сөзін іліп, өлең-жыр, аңыз-әпсана тағылымын теруге іңкәрлік сезімін Халел кейін Орал реалдық әскери училищесінде, Петербордағы Императорлық әскери-медициналық академияда оқып жүрген кезінде де суытқан жоқ. Әсіресе, Ташкентте Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақ білім комиссиясының төрағасы болып жүрген (1921–28) жылдары ел ішінен фольклор нұсқаларын жинап, жүйелеу және кітап етіп шығару ісіне тікелей басшылық жасап, Ә.Диваев, М.Әуезов, М.Жұмабаев, т.б. арнаулы тәжірибесі бар мамандарға нақты тапсырмалар беріп отырған. Оның ет-жақын туыстарының бірі Бижан Мәмбетжанұлы ақсақал: “Халел Ташкент қаласынан жазғы демалысқа келгенде арнайы үй тіктіріп, жақын жердегі сөз білетін қарттарды тегіс шақыратын. Кейін осы қарттар іріктеле келе Халелдің қасында Ығылман Шөрекұлы сияқты ақындар қалатын-ды”, – деп еске алады. Әсіресе, маман дәрігер әрі жаратылыстанушы ғалымның өз бетінше ізденіп, тек қана ауыз әдебиеті үлгілерін теріп,

қағаз бетіне түсіретін жидашылықпен шектелмей, оны теориялық түрғыдан саралап, тарихи-жанрлық мәнін ашатын кәсіби әдебиет зерттеушісі деңгейіне көтерілуіне орыс мәдениетінің ошағы — Петербург қаласында өткізген студенттік жылдарының әсері мол болды. Нобель сыйлығының лауреаты, атақты академик И.П.Павловтың шәкірті, болашақ әскери дәрігер Халел мұраттас досы, қазақтан шыққан алғашқы теміржолшы-инженер Мұхаметжан Тынышбаевпен бірге таңдаулы мамандығына тікелей қатысы жоқ, әйтсе де талаптылықты таланттылыққа ұштастыруға, интеллектуалдық биікке өрлеуге септігі тиер өзге институт ғалымдарының дәрістеріне қатысып жүрді. Аттары әлемге мәшһүр В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Бодуэн де Куртенье сияқты ғалымдармен пікірлесіп, ақыл-кеңестерін тыңдаған күндер жемісін беріп, Халел әлі күнге шейін өз маңызын жоймаған “Қазақ халық әдебиеті” (Ташкент, 1928) очеркін жазып шықты. Ұлттық фольклортану саласындағы тұңғыш зерттеу еңбекте ол халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жанрлық-мазмұндық сипатына қарай саралап, ғылыми жүйемен жіктей білді. Халықтық фольклорды тек сөз өнері, әдеби мұра санатында ғана қарастырған жоқ, сонымен қатар сан ғасырлық тарихы бар ұлттың рухани бастауы, дүниетанымдық әлемінің, пәлсапалық ойлау жүйесінің негіздері ретінде бағалады. Көне мұраларға таным тұрғысынан зер салып, олардың этнологиялық қырларына үңілді, гносеологиялық, онтологиялық астарына мән берді. Тіпті, өзі басқарған “Сана” журналының бетінде (1924, № 2-3) “Аруақпен айтысу” атты қазақ ауыз әдебиетінің

сирек ұшырасатын үлгісін жариялап, кейін оның шығу тегі, генезисі хақында байыпты пікір айтып, ғылыми тұжырым тәуілінің өзі-ақ Халелдің халық қазынасына сергек көзқарасын, жоғары санаткерлік пайымын аңғартса керек.

Халекенің көкірегі сыр сандық көнекөз қариялардан халық ауыз өдебиеті үлгілерін жазып алып, жүйелі жинаумен ерте айналысқаны мәлім. Кейін өзі жинаған материалдар негізінде “Мұрат ақын сөздері” (1924), “Аламан” (1926), “Исатай-Махамбет” (1925) кітаптарын түзіп, алғысөзі мен түсіндірмелерін жазды. Кейінгі кезеңдерде бұл кітаптар Мұрат, Бғылман, Қалнияз, т.б. ақындардың, жалпы халық ауыз өдебиеті өкілдерінің мұраларын зерттеу, қайта бастыру ісіне алтынқазық, тунұсқа еңбек санатында пайдаланылып келеді. Екіншіден, 1936–38 жылдардағы Исатай-Махамбет бастаған Кіші жүздегі ұлт-азаттық көтеріліс жайын баян ете отырып, оқырман қауымға, бүгінгі ұрпақтар буынына сол кезеңнің әлеуметтік-саяси болмысын аңғартатын, дәстүрлі қазақ қоғамындағы елдік пен ерлік ұғымының мән-маңызын түсіндіретін дерек көзіне айналды. Ең бастысы, Халел хатқа түсіріп, тасқа бастырған өдеби мұралар мен кәсіби түсіндірмелер туған өдебиетіміздегі іргелі сала — махамбеттану іліміне негіз қалады. Ел теңдігі, ұлт азаттығы үшін жанын пида еткен күрескер, дауылпаз ақын Махамбетті “тірілтіп”, оның классикалық жауһар жырларын ұрпағына мирас қылды. Төл тарихын, ділді дәстүрін қастерлеген халықтар үрдісіне ден қойсақ, Х.Досмұхамедұлындай арыс артына басқалай із-жол қалдырмағанның өзінде, біздіңше, осынау жалғыз ерлік-еңбегімен ғана өз-өзіне мәңгілік ескерткіш орнатқандай еді...

Үшіншіден, ол тарихи тақырыптарға да қалам тартып, “Шерғияз шешен” (1925), “Бұхарадағы Көгіташ медресесін салу туралы әнсана” (1927), “Самарқан қаласындағы “Тіл-әқари” мен “Ширдор” медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі” (1928) мақалаларында фольклорлық аңыздар мен тарихи, этнографиялық деректерді ғылыми дәйектемелермен шендестіре қарап, халқымыздың көне тарихын зерттеудің өзіндік әдістемесіне жол ашты. Данағой жазушы Мұхтар Әуезовтің: “Тарихтың дәл суреттерімен толығырақ танысамын деген кісі болса, қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамедұлының “Исатай-Махамбет” жырларының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кемеңгерұлының “Қазақ тарихынан” деген еңбектерін қарап өтсін...”, – деп жазуы өсте тегін емес...

Санаулы ғұмырының қас қағымдай сәті – “Ташкент кезеңі” Халелдің шабытты шығармашылық, білікті санаткерлік қарымы мен ұйымдастырушылық-ұстаздық қабілетін жарқырата көрсеткен жылдар болғанын сөз басында айттық. Ол осы кезеңде белгілі полиглот-ғалым, профессор Е.Д.Поливановтың “Грамматика казахского языка”, “Казах-найманский говор”, “Казахский язык среди языков мира” еңбектерін жазуына ақыл-кеңес беріп, екеуі “Сұлтан Кенесары тарихына қосымша материал” кітапшасының (1923) және “Қыз Жібек” (1923), “Кенесары-Наурызбай” (1923) жыр кітаптарының редакциясын басқарды. Соңғы жырды баспаға дайындау барысында ол: “... Кенесары-Наурызбайды” Қазақ-қырғыз білім комиссиясының шығарғандағы мақсаты мынау болды: 1) Алатаудағы соғыс туралы Нысанбай ақынның сөзінің дұрыс нұсқасын беру; 2) ел арасында Нысанбай сөзі

аталыт, сыңарезу сойленіп жүрген сөздердің әсерін жосою; 3) мектептерде оқылатын ана тілі үшін тарихи поэманың жақсы үлгісін беру; 4) ел әдебиетінен алынған сөздерді қалай етіп шығару туралы қолдан келгенше үлгі көрсетіп, жол салу...”, — деп түсінік берді.

Халел қазақ әдебиетінің тарихында білікті фольклор зерттеушісі, махамбеттану ілімінің негізін салушы, ауыз әдебиеті үлгілерін жанрлық-тақырыптық түрге саралаған теориялық дайындығы мол ғалым ғана емес, сондай-ақ өз тұстастарына — қазақтың маңдайалды қаламгерлеріне идеялық бағыт сілтеп, еркін шығармашылық ауанмен еңбек етулеріне, ізденулеріне тікелей қамқорлық жасаған мәдениет жанашыры ретінде де орын алуға тиіс. Мәселен, ол Мәскеудегі Әдебиет-көркемөнер институтының жетекшісі В.Я.Брюсовке жолдаған хатында: “М.Б.Жумабаев... является, несомненно, ярким киргизским (казахским — *Ф.Ә.*) поэтом, пока еще, может быть начинающим, в будущем он может стать выдающимся поэтом при нормальных условиях развития его таланта” (“Будущий наш Пушкин...”), — дей келіп, Мағжанның оқып-ізденуіне, ақындық шеберлігін шыңдауына жан-жақты көмек көрсетуін өтінеді.

Қысқасы, бергенінен бере алмай кеткені мол аяулы арыстарымыздың бірі, мемлекет, қоғам және саясат қайраткері Халел Досмұхамедұлының қиянатпен қиылған гұмыры із-түссіз, біржөла үзіліп қалмай, артына қалдырған асыл мұралары арқылы ұрпақтарымен қауышты, қазақ деген халқы аман тұрғанда жалғасып, әлі жасай бермек. Осы жинаққа енген әдеби-танымдық, жидашылық

еңбектері Халекеңнің ұлттық мәдениетіміздің даму тарихындағы орны мен ролін айқын аңғартса керек.

Енді бірер сөз қолдарыңыздағы кітаптың құрылымы хақында. Біз араға 60-70 жыл салып алғаш рет Халел Досмұхамедұлы мұрасын халқымен қауыштырған тұста (Аламан. Алматы, “Ана тілі” баспасы, 1991) Ташкентте 1926 жылы “Қазақстан мемлекет баспасының Күншығыс бөлімінен” жарыққа шыққан “Аламан” (Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер) жинағындағы “Айса” және “Ел едік” деген толғаулар алынып қалған болатын. Біз осы жолы кітаптың алғашқы бөлімінде “Аламан” жинағын толық қалпында, ешбір өзгеріссіз, тупнұсқалық күйінде беріп отырмыз. Ал екінші бөлімге Х.Досмұхамедұлының “Қазақ халқының әдебиеті” атты баяндамасы және Атырау өңірінде өмір сүрген ақын-жырауларға қатысты мақалалары іріктеліп беріліп отыр. Бір сөзбен айтқанда, бұл кітап Атырау өңіріндегі асыл сөз өнеріне қатысты ғалым қолынан туған еңбектердің жинағы десек орынды.

Ғарифолла ӘНЕС,
“Арыс” қорының президенті

